

позитивні кореляції альтруїстичної просоціальної поведінки із мотивацією індивідуалізації.

1.3 Цінності як загальна спрямованість особистості студентської молоді

Спрямованість особистості характеризується співвідношенням стійких мотивів, які направляють діяльність у відносній незалежності від конкретної ситуації. У психології спрямованість особистості розглядається по-різному. Її визначають як системотворчу властивість структури особистості (О. М. Леонт'єв, Б. Ф. Ломов, Н. І. Рейнвальд), що включає потяги, бажання, цілі, мотиви, інтереси, схильності, ідеали, світогляд, переконання, цінності (О. Г. Асмолов, К. К. Платонов); основну життєву спрямованість (Б. Г. Анан'єв), динамічну організацію сутнісних сил людини (О. С. Прангішвілі), прояви потреб і динамічну тенденцію (М. С. Неймарк, С. Л. Рубінштейн); особливості інтересів, цілей, установок, пристрастей (П. М. Якобсон); систему відносин (Л. І. Божович, І. Д. Єгоричєва, Т. Є. Коннікова, О. І. Крупнов, Д. І. Фельдштейн, В. Е. Чудновський), домінуюче відношення (В. М. М'ясищєв); схильність до провідних видів діяльності (В. С. Мерлін, О. Б. Орлов, Б. М. Теплов). Усі дослідники розуміють під спрямованістю сукупність орієнтованих характеристик особистості людини, які формуються в процесі виховання. Спрямованість може бути гуманістичною, егоїстичною, депресивною, суїцидальною (І. Д. Єгоричєва, Д. І. Фельдштейн); особистою, колективістською та діловою (М. С. Неймарк). Б. Басс виділяє: спрямованість особистості на себе, яка характеризується орієнтацією на винагороду, владність, агресивність в досягненні статусу, схильність до суперництва, інтровертованість, тривожність; спрямованість на спілкування, яка передбачає прагнення завжди підтримувати відносини між людьми, орієнтацію на спільну діяльність, соціальне схвалення, залежність від групи, потреби в прихильності і емоційних відносинах з людьми; спрямованість на справу, тобто орієнтацію на вирішення ділових проблем, ділове співробітництво, здатність відстоювати власну думку в інтересах справи. [27].

Серед безлічі характеристик спрямованості особистості особливе місце займає її ціннісна сфера, яка визначає її життєві цілі, прийнятні способи і засоби

їх досягнення, ставлення до себе і навколишнього світу яке співвідноситься із загальними переконаннями людини. «Ціннісні орієнтації» які формуються і відображаються в свідомості стратегічних життєвих цілей, соціальні установки і світоглядні напрямки визначають ціннісно-стильові особливості загальної активності людини і відіграють значну роль в регуляції діяльності.

Ціннісна сфера формується під дією внутрішньої емоційної регуляції і виділення «об'єктивних» загальнолюдських цінностей, що виникли в процесі історичного життя людства, а також специфічних, індивідуальних цінностей. Індивідуальна картина цінностей може відрізнятись у різних людей залежно від їхніх індивідуальних психологічних особливостей, статі, віку, національності, соціального статусу, місця проживання, а також змінюватися з часом.

У перехідні, кризові періоди становлення особистості виникають нові ціннісні орієнтації, потреби і інтереси, а на їх основі видозмінюються особистісні якості, характерні для попереднього періоду. Таким чином, ціннісні орієнтації сучасного студентства відносяться до найважливіших компонентів структури особистості. Вони пов'язані зі становленням самосвідомості, усвідомлення власного «Я» в системі суспільних відносин, які формують мотиваційно-потребнісну сферу. Цінність – це прийняте в філософії, етиці, естетиці, соціології, психології поняття, за допомогою якого характеризується соціально-історичне значення певних явищ дійсності для суспільства і людини. Функції цінностей полягають в здійсненні вибору: відповідно до них суб'єкт приймає рішення про те, що, в якій черговості і яким чином зреалізувати безліч потреб і можливостей в певних умовах. Зміст цінностей обумовлений культурними досягненнями суспільства. Світ цінностей – це, перш за все, світ культури в широкому сенсі слова, сфера духовної діяльності людини, її моральної свідомості й уподобань. [28]. Ціннісна сфера пов'язана з ускладненням стимулів поведінки людини і причин соціальної дії. На перший план виступає не те, що, безумовно, необхідно, без чого не можна існувати (це завдання вирішується на рівні потреб), не те, що вигідно з точки зору матеріальних умов буття (це рівень дії інтересів), а те, що відповідає уявленню про призначення людини і її гідності.

Йдеться про ті аспекти мотивації поведінки, в яких проявляється самоствердження і свобода особистості. Усвідомлення цінності передбачає наявність у людини певного способу орієнтування в будь-якому класі, різновиді, групі цінностей, що є внутрішнім психологічним механізмом, який формує певні переваги особистості, за характером і спрямованістю яких можна зрозуміти особливості її ціннісних орієнтацій. Ціннісні орієнтації – порівняно стійке, вибіркоче ставлення людини до сукупності матеріальних і духовних благ й ідеалів, які розглядаються як предмети, цілі або засоби для задоволення потреб життєдіяльності особистості. У цій сфері акумулюється весь життєвий досвід, накопичений в індивідуальному розвитку людини [29]. Він характеризує життєві домагання, а також визначає взаємини з іншими людьми і лінію поведінки індивіда.

У вітчизняній психології ціннісна сфера особистості вивчається в зв'язку з діяльністю (О. М. Леонт'єв, С. Л. Рубінштейн), установками (К. Д. Давидова, А. Г. Здравомислов, Д. М. Узнадзе), механізмами цілепокладання (Н. Ф. Наумова), громадською та внутрішньоособистісною системою відносин (Б. Ф. Ломов, В. М. М'ясищев), соціальними взаємодіями (В. Г. Алексєєва, Б. Г. Анан'єв, Г. М. Андрєєва, Л. І. Анциферова, О. І. Донцов, В. С. Мухіна, Б. Д. Паригін), смислотвореннями (О. Г. Асмолов, Б. С. Братусь, Г. Л. Будінайте, Ф. Є. Василюк, Б. В. Зейгарник, Д. О. Леонт'єв, В. Ф. Сержантов, В. І. Слободчиков, В. Е. Чудновський).

Л. С. Виготський, визначаючи соціальну ситуацію розвитку, розглядав розвиток особистості як постійне засвоєння нею культурних цінностей і норм в соціальному середовищі в процесі спілкування в результаті інтеріоризації загальних значень і смислів [30].

Цінностями можуть виступати і суспільні ідеали, які спонукають елементи мотиваційної сфери особистості переходити один в одного. У зв'язку з цим розрізняють поняття «цінності» (або «ціннісні орієнтації»), які є внутрішньо-значущими джерелами мотивації, і лише зовні декларують «ціннісні уявлення» (Д. О. Леонт'єв, О. Є. Насиновська) [31].

Особистісні цінності є змістовною характеристикою спрямованості і чітко представлені у свідомості в якості значення і сенсу. Вони тісно пов'язані з діяльністю людини як її цілі і засоби, однак при відсутності реалізації вони можуть бути причиною девіацій [32].

На думку К. Роджерса, деякі внутрішні цінності людини можуть знаходитися в неактивному стані і завдання практичних психологів – актуалізувати і пробудити їх [34]. В. Франкл вважав, що в основі процесу внутрішнього прийняття цінностей як універсальних смислів лежить їхнє усвідомлення [35].

Ш. Шварц і У. Білські визначають цінності як переконання людини або поняття, які завжди орієнтують на бажаний стан або поведінку. Вони є стійкими і це не залежить від наявної ситуації, мають свою ієрархію важливості і виконують регуляторну та контролюючу функції [36].

Між ціннісними уявленнями і особистісними цінностями можуть бути розбіжності, що пов'язані зі складністю і суперечливістю ціннісної сфери особистості, й проявляються в можливості внутрішньоособистісних конфліктів цілей, мотивів, інтересів, установок, потреб.

Істотний рівень конфлікту цінностей здатний привести до порушень поведінки, асоціальним проявам і потягам, а також до складнощів у саморегуляції і руйнуванні цілісності особистості, девіантній поведінці, різних форм залежності, депресії і навіть суїциду (І. О. Красильников, М. Лінч, М. В. Лисогірська, О. І. Мотков, Т. О. Огнєва, О. І. Романова, А. В. Сивцова, В. І. Чирков, В. В. Шпунтових).

Більш того, ціннісний конфлікт може сприяти виникненню загального внутрішньоособистісного конфлікту, який може слугувати джерелом прихованої негативної енергії, здатний ускладнювати адаптацію людини до сучасних соціальних реалій і вимогам, викликати різні психогенні захворювання, включаючи психосоматичні розлади.

За З. Фрейдом, невирішений емоційний конфлікт особистості, тісно пов'язаний з конфліктом цінностей, породжує емоційно напружений стан і є

причиною виникнення багатьох захворювань. Усвідомлення того, що цей конфлікт не схвалюється суспільством, викликає негативні емоції, які призводять до утворення психопатологічного синдрому. Надалі цей конфлікт продовжує залишатися негативним джерелом, який провокує хворобу [37].

Ціннісні орієнтації забезпечують стійкість особистості, визначеність та послідовність її поведінки, постійність взаємовідносин із соціумом. Розвинуті ціннісні орієнтації – це ознака зрілої особистості, показник міри її соціальності, ступеня входження індивіда до суспільно-соціальних відносин.

Неоднорідність і різноплановість цінностей передбачає виділення різних їх видів у структурі ціннісної сфери. Ціннісна сфера як структурний компонент особистості динамічно змінюється, є досить стійкою, ієрархічною підсистемою, яка індивідуальна для кожної людини.

А. Маслоу виділяє дві групи цінностей: цінності буття – вищі цінності (добро, істина, краса, унікальність, повнота відчуттів, справедливість, порядок та ін.), які притаманні людям, що знаходяться на шляху до самоактуалізації і дефіцієнтні цінності – нижчі цінності (здоров'я, безпека, сон, відпочинок, спокій і ін.), які спрямовані на задоволення нереалізованої потреби, визначаються необхідністю існування фізичного організму і виступають основою для справжнього призначення людини – реалізації вищих цінностей [38].

М. Рокіч серед цінностей особистості виділяє стратегічні, стійкі термінальні цінності-цілі – пріоритетні життєві точки, які керують активністю особистості, і інструментальні цінності-засоби, які представляють собою набір морально дозволених засобів досягнення цілей, образ і спосіб дії, який застосовується особистістю в більшості життєвих ситуацій [39].

Інструментальні цінності більше схильні до змін в процесі життя, ніж термінальні, і характеризуються великою різноманітністю. О. М. Леонт'єв серед термінальних цінностей виділяє конкретні (здоров'я, матеріально забезпечене життя, визнання, щасливе сімейне життя тощо) і абстрактні (мудрість, любов, творчість, свобода, розвиток тощо), які визначаються конкретним або абстрактним мисленням людини, а також цінності професійної самореалізації

(цікава робота, розвиток, активне життя тощо) і особистого життя (любов, свобода, задоволення, сімейне життя тощо). А серед інструментальних цінностей розрізняють індивідуалістичні (раціоналізм, незалежність тощо), альтруїстичні (терпимість, чуйність) і конформістські (вихованість, самоконтроль, широта поглядів) цінності; етичні (відповідальність, високі запити тощо), цінності спілкування (життєрадісність, чесність тощо) і відношення до справи (акуратність, старанність тощо); цінності самоствердження (незалежність, освіченість, тверда воля тощо) і прийняття інших (самоконтроль, терпимість, чуйність тощо) [40].

Для дослідження життєвих цілей та планів необхідно застосувати підхід, в основі якого лежать події, які є ключовим моментом життєвого шляху особистості. Саме такими подіями й виступають життєві цілі та плани. В емпіричних дослідженнях, як життєві плани, зазвичай виступають такі конкретні події, як вступ до ЗВО, шлюб і т. ін., а як життєві цілі – деякі досить абстрактні орієнтири: гарна робота, матеріальна забезпеченість, щасливе сімейне життя і т.п.

Якщо життєві цілі не реалізуються, то виникає загроза внутрішньоособистісного конфлікту, який проявляється через невпевненість у своїх силах, втраті стимулів самореалізації. Орієнтуючись у широкому спектрі соціальних цінностей, індивід вибирає ті, які найтісніше пов'язані з його домінантними потребами. Предмети цих потреб усвідомлюються особистістю й стають її ключовим життєвими цінностями.

Наявність ціннісних регуляторів забезпечує стійкість особистості в момент кризи нереалізованості. Якщо ж накреслені цілі досягненні і втрачають свою спонукальну силу, ціннісні орієнтації стимулюють плекання нових цілей. Вивчення ціннісних орієнтацій студентської молоді показало їхній взаємозв'язок із процесом активності розвитку особистості. У частини студентів вступ до вищого навчального закладу викликає ріст активності, а у інших досягнення (вступ) – внутрішню кризу. Коли індивід входить у відносно стабільну щільність

(у нашому випадку це студентське середовище), то він долає три фази особистісного становлення:

1) *адаптацію*, що вимагає засвоєння чинних цінностей та норм, володіння відповідними засобами та формами діяльності;

2) *індивідуалізацію*, що породжується загостреними протиріччями між необхідністю «бути як усі» та прагненням до максимальної персоналізації, якій властивий пошук засобів означення своєї індивідуальності;

3) *інтеграцію*, яка детермінується протиріччям між прагненням ідеально представити свої особливості та потребою сприйняття їх, ухвалити та розвинути лише ті особливості особистості, які сприяють її розвитку.

У ході експериментального дослідження серед студентства виявлено, що одним з провідних чинників, які впливають на динаміку внутрішньоособистісних конфліктів молоді, є саме ціннісні орієнтації. Застосувавши аналіз результатів вибірки тестування студентів модифікованою методикою «ціннісних орієнтацій» М. Рокіча [39], ми отримали оцінні дані про значущість основних термінальних цінностей.

В цілому за вибіркою результатів тестування студентів найвищу значущість мають такі цінності: щасливе сімейне життя; наявність добрих і вірних друзів; здоров'я фізичне й психічне.

Але значущість цих цінностей різна відповідно до курсів навчання. Наприклад, якщо цінність «щасливе сімейне життя») загалом по університету на старших (4-5-му курсах) посідає перше місце, то на молодших (1-2-му) лише третє. Відсоткова вираженість цієї цінності становить відповідно на молодших курсах – 55, 51 %, 59, 83 %, а на старших – 75,45 %.

Цінність «наявність добрих і вірних друзів», у порівнянні з попередньою, має зворотну тенденцію: на молодших курсах (1-2-му) її значущість сягає першого плану (відсоткове співвідношення – 78,53 %, 65,61 %), а на випускному (5-му) курсі студенти за значущістю цю цінність опустили на четверте місце (60,82%). Цей факт пояснюється тим, що на молодших курсах студентам, які намагаються адаптуватися до нового середовища, дуже важливо мати підтримку

вірних друзів. Студенти старших курсів воліють бути поряд із коханою людиною, ніж знайти підтримку серед друзів.

Цінність «здоров'я фізичне й психічне» в цілому поставлена студентами на третю позицію. Велику значущість ця цінність має на молодших (1-2-му) та випускному (5-му) курсах (відповідно – 61,45 %, 68,71 %). А студенти 3-4-го курсів оцінили вагу здоров'я трохи нижче за тих, хто навчається на інших курсах (58,01 %).

На нашу думку – це цілком закономірно. Без наявності гармонійного психічного та фізичного здоров'я не можна говорити про щасливе сімейне життя та про інші цінності. Особливо актуальною ця проблема постала в нашій країні, де рівень здоров'я з кожним роком погіршується внаслідок певних чинників. Цікавим є той факт, що найменшу значущість для студентів мають такі цінності, як «творчість (можливість творчої діяльності)» і «розваги (приємне необтяжливе проведення часу, відсутність обов'язків)». На наш погляд, при аналізі цінностей, які студенти вважають найбільш важкодоступними у своєму житті слід звернути увагу на кілька моментів.

Цінність «щасливе сімейне життя» на всіх курсах навчання вважається для студентів однією з важкодосяжних. Ми гадаємо, що це може бути пов'язуватися, з одного боку, із кризою родини як соціального інституту здоров'я, що спостерігається в нашому суспільстві останнім часом, а з іншого боку, із наявністю в багатьох студентів суб'єктивних труднощів при реалізації цієї життєвої цінності. Наявність суб'єктивних труднощів у реалізації цієї мети може призводити до виникнення внутрішньоособистісних конфліктів. До таких конфліктів, які обумовлені протиріччям між мотивом досягнення щасливого сімейного життя або його створенням у майбутньому й невмінням або неготовністю це зробити в реальному житті, належать: «мотиваційний» конфлікт уже існуючих сімейних відносин; конфлікт «адаптаційний», спілкування, насамперед, з особами протилежної статі, а також конфлікт «нереалізованого бажання». Про перші два види конфлікту вже велася мова, коли ми характеризували особливості життєдіяльності студентів. При конфлікті

нереалізованого бажання у особистості виникають суб'єктивно сильно виражені оцінювальні сексуальні потяги, які входять у суперечність з існуючими соціальними або моральними нормами.

Цінність «упевненість у собі» (внутрішня гармонія, свобода від внутрішніх протиріч, сумнівів) є для студентів найбільш важкодосяжною. А це свідчить, з одного боку, про часте виникнення в процесі їхнього розвитку й навчання особистісних протиріч, а з іншого – певною мірою про недостатність досвіду студентів з оптимального їх розв'язання та досягнення внутрішньої гармонії. Причому звертає на себе увагу той факт, що усвідомлення цієї цінності як важкодоступної зростає від молодших курсів до старших, сягаючи найвищої інтенсивності на випускному п'ятому курсі.

Для студентів 1, 4 і 5-х курсів цінність «цікава робота» вважається також важкодосяжною. Вступаючи до ВНЗ і завершуючи навчання в ньому, молодь вважає, що та професійна діяльність, яку вона обрала, здебільшого особистісно нецікава. Велика різниця між цінністю «цікава робота» та її суб'єктивною досяжністю пов'язана в деяких студентів із таким конфліктом, як «мотиваційний».

Слід зауважити, що на цьому етапі соціального розвитку, молодь наголос кладе на матеріальні цінності: 58 % хотіли б займатися приватним бізнесом. За даними нашого дослідження виявлено, що щасливе сімейне життя, здоров'я, самоконтроль, уміння стояти на своєму, цікава робота переважають серед цінностей-цілей. Тобто це ті цінності, що пов'язані з активною життєдіяльністю й необхідністю вибору професії. Засобом досягнення вказаних цінностей виступають переважно якості особистості в системі інтерперсональних зв'язків: «відповідальність», «чесність», «життєрадісність», «ефективність у справах».

Студенти, які обрали очну форму навчання, схильні до адекватної оцінки справжнього життя і професійної рефлексії; для студентів з дистанційною формою навчання, які націлені на майбутнє, характерна висока значимість цінностей кар'єрного зростання і матеріального благополуччя. Виявлено, що професійно невизначені студенти не схильні до адекватного сприйняття

навколишнього світу, мало здатні до рефлексії, не прагнуть до причетності з соціальним оточенням, мають формалізовану активність, спрямовану на отримання документу про освіту, а не знань, присутня велика кількість незначних цінностей, їх ціннісна сфера конфліктна.

Ціннісна сфера студентів характеризується домінуванням конкретних, зовнішніх термінальних цінностей-цілей, пов'язаних з особистим. Перш за все матеріальних – благополуччям; наявністю соціально схвалюваних декларованих ціннісних уявлень; більшою орієнтацією на справу і стабільність в роботі. Це обумовлює можливу глибину проникнення конфлікту цінностей в ціннісну сферу, роблячи особистість конфліктною, викликаючи при цьому можливі порушення і захворювання. Зменшення конфлікту між значимістю і реалізацією зовнішніх матеріальних цінностей дається важко, тому необхідна психологічно когнітивне опрацювання відношення людини до цих цінностей і конфлікту в цілому.

Результати, отримані в ході нашого дослідження свідчать про те, що для вдосконалення вузівського освітнього процесу на основі мотиваційно-потребнісних характеристик студентів потрібно створення спеціальних умов, здатних забезпечити розвиток ціннісно-мотиваційної сфери студентської молоді. До таких умов можуть бути віднесені, по-перше, методи навчання, які б концентрували термінальні і інструментальні цінності студентів, а саме активні та інтер активні методи; по-друге, прийоми і методи, спрямовані на створення в ході навчального процесу стеничних інтелектуальних і праксичних почуттів і переживань.